

**ДЕРЖАВНИЦЬКА ІДЕЯ СЕРЕДИНИ XVII СТ. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОЛІТИЧНИХ
ПОГЛЯДІВ ГЕТЬМАНА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО:
СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ**

У статті розкриваються окремі аспекти формування державницької ідеї в українських землях середини XVII ст., що подаються через еволюцію поглядів гетьмана Б. Хмельницького. Важливими моментами є з'ясування їх на різних етапах Національно-визвольної війни українського народу. Характеризується бачення сучасною українською історіографією вище окресленої проблеми.

Ключові слова: державницька ідея, політичні погляди, гетьман Б. Хмельницький, козацька еліта, сучасна українська історіографія.

У центрі досліджень сучасних українських істориків є тема боротьби козацтва за самостійність та державницька традиція, згідно з якою відбувалося оформлення козацької держави на чолі з Б. Хмельницьким у ході Національно-визвольної війни середини XVII ст. У контексті даної проблеми важливим залишається розгляд поглядів сучасних вітчизняних істориків на стан розвитку державницької ідеї в тогочасному українському суспільстві, місце козацтва в цій ідеї та усвідомлення ним власного місця й завдання. Окрім того, детального розгляду потребує відображення в українській історіографії доби незалежності політичних поглядів самого Б. Хмельницького та його державницьких прагнень. Протягом останніх двох десятиліть історики приділяли достатньо уваги саме цьому аспекту світогляду гетьмана, спростовуючи «освячену» радянською історіографією думку про те, що основною метою військової та дипломатичної діяльності Б. Хмельницького було возз'єднання з Росією. Доцільно також проаналізувати й ті оцінки, які були дані українськими істориками періоду гетьманування Б. Хмельницького з точки зору значення періоду для національно-визвольної боротьби українського народу протягом наступних століть і для формування національної ідеї зокрема.

Добре відомо, що саме козацтво стало рушійною силою національно-визвольної боротьби українського народу в середині XVII ст. Про визначальну його роль на етапі розбудови держави на чолі з Б. Хмельницьким промовисто свідчить одна з назв цього політичного утворення, що використовується в українській історіографії, – «Українська козацька держава». Та попри це, вивчення політичної культури козацтва є відносно новим блоком питань української історіографії, окремі дослідження якого розпочалися тільки на рубежі XX–XXI ст. [4, с. 537].

Першою ґрунтовною працею, присвяченою цій тематиці, стала робота П. Саса «Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.)» [7]. У ній розглянуто політичні позиції, систему цінностей, еволюцію козацької самосвідомості. Козаки в дослідженні постають поряд із іншими категоріями населення, а тому його робота є особливо цінною з точки зору вивчення взаємовпливів та взаємозв'язків «специфічного соціального утворення» [7, с. 106], яким дослідник вважав Військо Запорозьке, та решти українського суспільства.

В контексті розгляду козацтва в якості рушійної сили національно-визвольного та державотворчого процесу, варто наголосити на деяких висновках історика. Зокрема, П. Сас підкреслював роль українського православного духовенства в легітимації козацтва як політичного представника і захисника українського народу. На думку історика, в роботах І. Борецького, М. Смотрицького, З. Копистенського було створено образ нового «народного героя», який стоїть на захисті прав «руського народу» (асоціювався з українським та розглядався як один з рівноправних народів Речі Посполитої), що насамперед стосувалися права на вільне сповідання православ'я та на вільний політичний вибір [7, с. 75]. У ролі такого «народного героя» виступали саме українські козаки. Саме через спільну віру верхівка православної церкви вписувала козацтво в концепцію «руського народу», походження якого виводили від населення середньовічної Київської держави. На нашу думку, саме такий погляд православних ієрархів у подальшому став основою формування ідеї про продовження Гетьманщиною державницької традиції Київської Русі.

Зміст політичної культури та самосвідомості козацтва, на думку П. Саса, складався з «усвідомлення ними своєї належності до лицарської верстви (яка спиралася на станові права, сво-

боди і вольності); виразна орієнтація [...] в бік руського народу, засвідчення козаками руської ідентичності; розуміння Війська Запорозького як самовладної автономної політичної інституції; сприйняття владного авторитету за наявного політичного режиму й активна політична позиція стосовно нього» [7, с. 160]. При цьому вже в першій половині XVII ст., відстоюючи перед польським королем та його представниками права і вольності козацького стану, православної спільноти та руського народу, на перше місце козаками ставилися останні, тобто аж ніяк не станомі інтереси.

В своїй монографії «Витоки українського націотворення» (К., 2010. – 702 с.) П. Сас продовжив розгляд проблеми формування політичної культури українського козацтва. Автор більше уваги звернув на концепцію руського народу та вписування в неї козаків, а також показав місце процесу самоусвідомлення козацтва в якості представника руського народу в загальний розвиток національної ідеї українського народу до середини XVII ст.

Дещо з іншої точки зору розглядав розвиток державницької ідеї в козацькому середовищі В. Шевчук, якому належить кілька праць, присвячених українській козацькій державі [14; 15]. Історик акцентував свою увагу на військовому аспекті розвитку козацького суспільства та ролі саме цього чинника в державотворенні періоду Хмельниччини. Він наголошував, що саме військова самооборона козаків проти татарських нападів поклала початок відродженню державотворення українського народу в XVI–XVII ст., а козацькі повстання кінця XVI – початку XVII ст. стали важливим етапом перетворення Війська Запорозького в автономну структуру [15, с. 258–259]. Важливість козацьких повстань цього періоду підкреслював і С. Леп'якко, вважаючи їх першим досвідом виступу козацтва в якості самостійного суб'єкта військово-політичних відносин [5, с. 5]. З високою оцінкою цих повстань погоджувалися й В. Смолій і В. Степанков. Вони вважали, що саме в ході цих повстань було окреслено «контури мети національних змагань – вільного, без національно-релігійного гноблення розвитку» [3, с. 233].

Поряд з висвітленням значення військового досвіду в процесі відродження державотворення, В. Шевчук наголошував на важливій ролі попередників Б. Хмельницького у впорядкуванні козацького життя. Серед найбільш видатних козацьких ватажків дослідник виділяв С. Кішку, П. Сагайдачного та М. Дорошенка, результа-

том діяльності яких стало формування всіх «засновків держави, власне, автономного краю» вже напередодні національно-визвольної війни [15, с. 360]. Але не відкидає автор і таких позитивних для розвитку державності та консолідації українського суспільства умов, як союзу духовенства та козацтва, приєднання до них православної шляхти й формування в другій половині XVI ст. української системи освіти з виразними національними рисами.

Розглядаючи державницьку ідею першої половини XVII ст., історики зазвичай досить побіжно торкаються політичного світогляду української шляхти. Практично одноставну позицію українських дослідників можна виразити, навівши твердження В. Степанкова: «... перевага у ній [ментальності української еліти] особистих і регіональних інтересів над національно-державними, вкрай слабка внутрішня консолідація зумовили неспроможність панівної верстви організувати й очолити боротьбу українців за створення незалежної держави» [12, с. 15]. Хоча не слід забувати і про те, що перші концепції відновлення Руського князівства були створені українськими інтелектуалами, що походили зі шляхти (наприклад, державотворчі ідеї Й. Верещинського). Проте такі позиції були дійсно поодинокими, українська шляхта була надто слабкою та неорганізованою.

Чільне місце в більшості робіт, присвячених тематиці національно-визвольної війни та розбудови держави Б. Хмельницького, займає аналіз державницьких уявлень самого гетьмана та найближчого його оточення, в чиїх руках знаходилася доля всього українського народу. Висвітлення цього аспекту світогляду найвищих козацьких ватажків є важливим для прояснення подальших конкретних завдань, що стояли перед козаками, виявлення особливостей подальшої стратегії Б. Хмельницького, а також для обґрунтування та пояснення особливостей утвореної гетьманом держави. Еволюцію формування державницької ідеї Б. Хмельницького розглядали у своїх працях В. Смолій та В. Степанков [9; 10; 11], В. Шевчук [15], В. Горбещ [2], М. Шамрай [13] та ряд ін.

Загалом, особливість викладу державотворчих поглядів гетьмана в працях сучасних істориків полягає виключно в детальності та точності, з якою вони описують саму суть цих поглядів та еволюцію державницької ідеї в 1648–1657 рр. Суть державницької ідеї, сформованої Б. Хмельницьким, зводиться до кількох основних компонентів, ключовими з яких є проголошення права українського на-

роду на власну державу в межах проживання народу, незалежність та соборність цієї держави, а також її спадкоємність відносно Київської Русі. Сучасні українські історики одностайні у визначенні хронологічних меж, в яких відбувалося формування державотворчої ідеї Богдана Великого (як його називали в ряді своїх робіт В. Смолій та В. Степанков). Вони прив'язують цей процес до періоду від кінця 1647 р. до травня 1649 р.

В. Смолій і В. Степанков у фундаментальній монографії [11] та в деяких окремих статтях розглянули поступову еволюцію поглядів Б. Хмельницького, на наш погляд, найбільш детально. Автори виділили кілька етапів розвитку державницької ідеї, яку сповідував гетьман. На першому етапі, що тривав від вибуху повстання на Запорозькій Січі до березня 1648 р., вимоги, які висувалися Б. Хмельницьким до польського короля, не виходили за рамки звичайних прагнень козацтва – забезпечення збереження так званого «козацького автономізму» з притаманними для нього вольностями, що належали виключно козацькому стану. З березня 1648 р. гетьман вимагав надання автономії для певної частини території України, влада над якою перебувала б в руках козаків [9, с. 5]. З переможним поширенням повстання по території країни територіальні претензії Б. Хмельницького росли, але про визнання незалежності козацької держави ще не йшлося: козаки та старшина все ще вважали короля своїм правителем, авторитетною залишалася ідея «ягеллонського федералізму». В серпні-вересні 1648 р. у свідомості молодого українського еліти окреслилися контури ідеї про виокремлення в складі Речі Посполитої Руського князівства – третього компонента федерації, статус якого був би прирівняний до статусу Великого князівства Литовського. При чому в заявах козацького керівництва йдеться вже не тільки про автономію для Наддніпрянщини, але й поширення її на Правобережну Україну: Б. Хмельницький планував продовжувати свій похід аж до Вісли. Переломним же став період грудня 1648 – травня 1649 рр., коли Б. Хмельницький відмовився не тільки від ідеї автономності козацької держави в складі Польщі, але й проголосив за мету відокремлення від її державного тіла Речі Посполитої [11, с. 244].

Особливу увагу істориків привернула монархічна ідея в державницьких поглядах Б. Хмельницького. На думку В. Степанкова, «процес відродження українського монархізму» окреслився «одночасно з формуванням

національної державницької ідеї», про яку йшлося вище. Актуалізував дослідження даного компонента у поглядах гетьмана В. Липинський у монографії «Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» (1920). Сучасні дослідники вважають, що з певного часу «стати князем» на українських землях було безпосередньою метою Б. Хмельницького [14, с. 82]. І. Верба наголошував, що і сам гетьман уже в 1649 р. називав себе «волею Божою...начальником» над Військом Запорозьким і Білою Руссю, єдиновладцем і самодержцем [1, с. 80]. Підставою такого самосприйняття дослідники вважають колосальний авторитет гетьмана (І. Верба, В. Смолій), а також легітимація його в статусі князя єрусалимським патріархом Паїсієм (В. Степанков, В. Горобець), з яким гетьман зустрічався в Києві на початку 1649 р. Зокрема, В. Горобець припускав, що така легітимація могла відбутися у вигляді висвячення Б. Хмельницького на князя Руського князівства [2, с. 26].

Пануючою в сучасній українській історіографії є висока оцінка державності періоду гетьманування Б. Хмельницького з точки зору значення даного періоду для історичного розвитку України. По-перше, в часи гетьманування Богдана Великого було закладено основи козацької держави. Цим самим було продовжено традицію української державності, здавалося б перервану після остаточного занепаду Галицько-Волинського князівства в XV ст. та інтеграції Русі в політичну, соціальну та територіальну структуру Речі Посполитої. По-друге, сформована Б. Хмельницьким державницька ідея лягла в основу національно-визвольних змагань українського народу на наступні кілька століть. Держава Б. Хмельницького була своєрідним ідеалом, метою для його наступників-гетьманів, особливо в умовах поділу Гетьманщини на Лівобережну та Правобережну, і надалі служила своєрідним доказом справедливості боротьби українського народу за власну державу. По-третє, період 1648–1657 рр. мав надзвичайно велике значення для формування української нації. Як зазначав український діаспорний історик Ф. Сисин, цей період позитивно вплинув на посилення окремішності українців від своїх сусідів, розвиток національної мови, творення української самоназви та процес культурного відродження.

Підсумовуючи погляди сучасних українських істориків на державницьку ідею часів Б. Хмельницького, можна констатувати наявність деяких загально визнаних підходів до

даної проблеми, що виробилися вже в період незалежності України. Так основною метою національно-визвольної боротьби в 1648–1657 рр. дослідники вважають створення незалежної української козацької держави в етнічних кордонах. Головною силою у війні та подальшій розбудові держави було козацтво, що мислило себе політичним представником українського народу, який походив від нащадків населення князівської Київської Русі. Головним досягненням періоду Хмельниччини вважається закладення основ, створення основних інституцій та атрибутів української козацької держави, яка хоч і в не зовсім сприятливих умовах, продовжувала розвиватися в другій половині XVII – першій половині XVIII ст., і вироблення національної ідеї українського народу, авторство якої приписують самому Б. Хмельницькому. Історики стверджують, що саме ця ідея лягла в основу подальших національно-визвольних змагань українського народу.

Найбільш детально в сучасній українській історіографії розглянуті політичні погляди са-

мого гетьмана Б. Хмельницького та їх еволюція в ході Національно-визвольної війни середини XVII ст. Вчені розглянули витoki державницької ідеї Богдана Великого, основні компоненти та чинники, що впливали на її становлення.

Актуальною проблемою для сучасної вітчизняної історичної науки залишається вивчення політичної культури рядового козацтва та козацької еліти (старшини) напередодні та на початковому етапі національно-визвольної боротьби. Потребує подальшого дослідження й питання сприйняття козацтва іншими станами тогочасного українського суспільства, оскільки на сьогодні ми маємо тільки більш-менш повноцінно висвітлені позиції українського православного духовенства. Що ж до сприйняття українського козацтва в середовищі селян та міщан, то на сьогодні існує певний шаблонний образ вільного козака, що був для них прикладом особисто вільної людини, але навряд чи можна вважати таку характеристику образу козацтва в народній свідомості вичерпною.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верба І.В. Ідея спадковості влади в українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) / І.В. Верба // Українська козацька держава: витoki та шляхи історичного розвитку: М-ли респ. іст. читань. – К., 1991. – С. 79–84.
2. Горобець В.М. «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В.М. Горобець. – К: Критика, 2009. – 464 с.
3. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 800 с.
4. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – 724 с.
5. Леп'явко С. Козацькі війни XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – 287 с.
6. Мицик Ю. Сучасна історіографія національно-визвольної війни середини XVII ст. / Ю. Мицик // Українська козацька держава: витoki та шляхи історичного розвитку. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – Вип. 7. – С. 263–268.
7. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П.М. Сас. – К.: Либідь, 1998. – 296 с.
8. Смолій В.А. Богдан Хмельницький / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Альтернативи, 2003. – 403 с. (Сер. «Особистість і доба»).
9. Смолій В.А. Богдан Хмельницький: особистість у контексті епохи / В. Смолій // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 3–14.
10. Смолій В.А. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 367 с.
11. Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
12. Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) / В. Степанков // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 14–33.
13. Шамрай М.Г. Українська козацька держава / М.Г. Шамрай. – Черкаси: Вид-во ЧНУ, 2005. – 306 с.
14. Шевчук В.О. Козацька держава: Етюди до історії українського державотворення / В.О. Шевчук. – К.: Абрис, 1995. – 392 с.
15. Шевчук В.О. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVII ст.: У 2 кн. – К.: Грамота, 2007. – Кн. 1. – 720 с.

© Ирина Кизи́менко
(Киев)

**ГОСУДАРСТВЕННИЧЕСКАЯ ИДЕЯ СЕРЕДИНЫ XVII ВЕКА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ
ПОЛИТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ ГЕТМАНА Б. ХМЕЛЬНИЦКОГО: СОВРЕМЕННАЯ
УКРАИНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ**

В статье раскрываются отдельные аспекты формирования государственной идеи в украинских землях середины XVII века, которая подается через эволюцию взглядов гетмана Б. Хмельницкого. Важным моментом являются выяснения их на разных этапах Национально-освободительной войны украинского народа. Характеризуется видение современной украинской историографией выше обозначенной проблемы.

Ключевые слова: государственническая идея, политические взгляды, гетман Б. Хмельницкий, казацкая элита, современная украинская историография.

© Iryna Kuzymenko
(Kyiv)

**STATEHOOD IDEA MID-SEVENTEENTH CENTURY. THROUGH THE PRISM OF
POLITICAL VIEWS OF HETMAN BOHDAN KHMELNYTSKY: MODERN UKRAINIAN
HISTORIOGRAPHY**

The article deals with some aspects of forming of public idea in Ukrainian lands mid-seventeenth century, which are submitted through the evolution of views of Hetman Bohdan Khmelnytsky. The important points are the figuring them at different stages of the National Liberation War of the Ukrainian people. There are characterized by a vision of a modern Ukrainian historiography the problem, that is described above.

The most detail are considered in modern Ukrainian historiography the political views of the Hetman Bohdan Khmelnytsky and their evolution during the National Liberation War of the mid-seventeenth century. The researchers examined the origins of the statehood ideas of Bohdan Khmelnytsky, the core components and the factors which influenced on its formation.

An urgent problem for modern national historical science is the study of the political culture of the ordinary Cossacks and Cossack elite (elders) before and during the initial stage of the national liberation struggle. It is need a further investigation a question of perception Cossacks by the other conditions of contemporary Ukrainian society, because now we have just the particulate covered positions of Ukrainian Orthodox clergy. Regarding the perception Ukrainian Cossacks among the peasants and burghers, today there is a template image of the free Cossacks, that was an example to them as a personally free man, but is hardly to mean exhaustive such description of the image of the Cossacks in the popular consciousness.

Keywords: statehood idea, political views, Hetman Bohdan Khmelnytsky, Cossack elite, the modern Ukrainian historiography.

До редакції надійшла 31.01.2014.